

STEINMANN JUDITH

16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában a többi nagy könyvtárhoz hasonlóan sokféle provenienciájú könyv található. Ez különösen a 15–18. századi könyvekre érvényes, hiszen az állomány egyes gyűjteményeinek darabjai sokféleképpen (ajándékozás, vásárlás, öröklés útján) kerültek a gyűjtő tulajdonába. Így nem csoda, ha – feltehetően peregrinus diákok közvetítésével – zürichi nyomtatású és ott bekötött, 16. századi könyvek is eljutottak az MTA Könyvtárába. Eddig hét ilyen reneszánsz kötést sikerült azonosítani. E hét kötet három különböző műhelyből származik, mindegyik kötés az adott műhely jellegzetes példánya. Mielőtt a kötések részletes leírására térnék, fontosnak tartom, hogy a zürichi 16. századi könyvkötés történetének a legutóbbi néhány évben feltárt eredményeit összegezzem.

Zürichben kb. 1520-ig csupán a szerzetesi és kanonokrendi közösségek tulajdonában volt jelentős könyvállomány, ahol a kéziratok és más városokból beszerzett nyomtatványok bekötését is végezték. A 15. századból ismeretes Johannes Oehamer,¹ továbbá Hans (=Johannes) Murer (ca. 1470–1540/1547) neve. Ez utóbbi a zürichi Grossmünster (társaskáptalan) tagja – az egyik kápolna papjaként és írnokként – bizonyítottan könyvkötői tevékenységet is folytatott, s működése átnyúlik a reformáció idejére. Kötéseinek stílusa átmenetet mutat a gótikus és a reneszánsz stílus között. Eddig, az általa használt bélyegzőkkel és görgetőkkel díszített kötések 39 példányát azonosítottuk.² (Magyar könyvtárakból eddig nem került elő tőle származó kötés.) Amint látni fogjuk, a későbbi könyvkötőmesterek egy része is a kolostori környezetből ment át világi műhelyek élére, ahol nyilvánvalóan hasznosította korábbi ismereteit és tapasztalatait.

Zürich a reformáció elterjedésének köszönheti mind könyvnyomtatási, mind könyvkötés kultúrájának 16. századi felvirágzását. Néhány jelentéktelen korábbi kísérletezés után 1517-től kezdve működött a Christoph Froshauer tulajdonában lévő nyomda, s a vele szorosán összefüggő könyvkiadói és könyvterjesztői

¹ SCHÖNHERR, Alfons: *Johannes Oehamer: ein Meister spätgotischer Einbandkunst in der Ostschweiz.* = *Librarium* (13.) 1970. 2–18., 4. tábla.

² STEINMANN, Judith: *Züricher Einbände aus dem 16. Jahrhundert.* = *Einbandforschung. Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschliessung historischer Bucheinbände (AEB).* Berlin. Heft 9/ Oktober 2001. 13. – Több füzetben keresztül folytatódó cikksorozat.

vállalkozás.³ Nem csupán a Zürichben működő reformátorok: Ulrich Zwingli, majd Heinrich Bullinger, Rudolf Gwalther és társai saját nézeteit tartalmazó írások, hanem a más irányzatokat követőkkel – Kálvin János, Luther Márton – folytatott hitvitáik is egyre növekvő példányszámban jelentek meg a Froschauer-nyomdában. Ehhez járultak az új hit elterjedésének alapjául szolgáló, nemzeti, jelen esetben német nyelven megjelenő bibliafordítások. Ennek számtalan változata volt – mind teljességét, mind nyelvét, mind nyomdai nagyságát illetően –, hogy a különböző igényeket kielégíthesse. A század közepére rangos felsőoktatási intézménnyé vált a hajdani Grossmünster-iskola, a Carolinum, s tanárai nem csupán a teológia jeles művelői voltak, hanem a humanista szellemnek megfelelően polihisztorként tevékenykedtek, tollukból helyi, nemzeti és egyetemes krónikák (Heinrich Bullinger, Johannes Stumpf), földrajzi leírások, természettani művek (Konrad Gessner), szótárak és ókori klasszikusok műveinek fordításai is kikerültek. Magától értetődő, hogy egy ilyen jelentős könyvkiadással rendelkező nyomda – a megújult hitérettel is összefüggő megnövekedett olvasási igény, a főiskolával kapcsolatos könyvtár, a diákok és tanárok saját könyvgyűjteményei – nagy kapacitású könyvkötőműhelyek létrejöttét is szükségessé tették Zürichben.

A korábbi évtizedekben elszórtan jelentek meg e témát tárgyaló, vagy inkább csak érintő cikkek.⁴ Jómagam a zürichi Zentralbibliothek kéziratárában dolgoztam harminc évig, s ez idő alatt megszabott munkaköröm mellett tanulmányoztam a könyvtár több ezerre tehető 16. századi könyveinek kötéseit. Különböző ismérvek, adatok alapján fokozatosan sikerült elkülönítenem azokat a kötéscsoportokat, amelyeket minden kétséget kizáróan zürichi műhelyek munkájának lehet tekinteni. Ezidáig összesen 750 ilyen kötetet vettem számba. Természetesen még számtalan lényeges részlet maradt tisztázatlan, de a nyugdíjazásom óta eltelt három évben folyamatosan igyekszem ezt az anyagot feldolgozni és a már közölhető eredményeket a Berlinben kiadott *Einbandforschung* c. folyóiratban megjelentetni.

A megvizsgált kötetek nagyjából öt csoportra oszthatók, azaz öt könyvkötőműhely szerszámaikat különíthetjük el. Úgy tűnik, ezek a műhelyek valamiképpen együttműködtek és mindegyiknek valamilyen módon – a könyvkötők személyét illetően is – szoros kapcsolata volt a Froschauer-nyomdával és könyvkiadóval.

Előjáróban néhány általános megjegyzést szeretnék tenni a zürichi kötésekről. A megvizsgált kötések stílusa megfelel a délnémet területen általános stílusnak mind technikailag, mind a minták elrendezését, s a táblák felépítését illetően. Kevés kivétellel hiányzik a középlemez, ennek helyét olykor fantáziadúsan elrendezett görgetőkkel és bélyegzőkkel töltötték ki. A megvizsgált köteteken arabeszkok csak ritkán fordulnak elő. A csatok kevés kivétellel közönséges kereskedelmi áruk, a sarok- és középvasalás igen ritka. Rendszerint kevésbé finoman

³ LEEMANN-VAN ELCK, Paul: *Die Offizin Froschauer, Zürichs berühmte Druckerei im 16. Jahrhundert*. Zürich–Leipzig, Orell Füssli Verlag, 1940.

⁴ DUCRET, Rosemarie: *Vorarbeiten zur Katalogisierung Zürcher Bucheinbände des 16. Jahrhunderts*. Diplomarbeit, vervielf. Zürich, 1958. 51.

kidolgozott sertésbőrrel vonták be a fa- vagy papírtáblákat, barna borjúbőr alig fordul elő. A kötéseknel igen gyakran használták a Zürichben, Froschauer saját papírmalmában készített vízjegyes papírt.

Kevés könyvkötőt ismerünk név szerint, csupán véletlenszerűen bukkannak fel városi iratokban vagy könyvtárak, könyvek feljegyzéseiben. Nehezíti a helyzetet, hogy a könyvkötők még a 16. század végén sem alkottak saját céhet, céhbeli hovatartozásuk személyi–családi alapon történt. Könyvkereskedői tevékenységük alapján még leginkább a kereskedőket is egyesítő Saffran-céhben találjuk őket. A könyvkötők számára készült első kézművesszabályzat (Handwerksordnung) 1626-ból való. Szakmai védelmük érdekében, a rövid ideje a városba telepedett könyvkötők, vagy e mesterséget más kereskedéssel (pl. papíreladás) vagy kézművességgel összekötő személyek ellen, a neves könyvkötőműhelyek vezetői a városi tanácshoz intézett beadványok révén szereztek jogorvoslást.⁵

I. A Vadászjelenetes-görgető csoportja (Froschauer)⁶

Időrendben ez a műhely az első, ez függött össze a Froschauer-nyomdával a legszorosabban. Mindaddig, amíg e tényt csupán közvetett – jöllehet igen meggyőző – adatok bizonyítják, a műhelyt mégis inkább a leggyakrabban használt görgető, a vadászjelenetes-görgető nevével jellemzem.

A műhely működése nagyjából 1519–1568 közé tehető. (A datálás jobb híján a bekötött könyvek nyomtatási éve – mint terminus postquam – alapján történt.) E műhelyben készült az eddig feldolgozott 750 kötet közül 360 kötés. A műhely vezetője kétségtávol Michael Schweizer volt, aki a németországi Wildbergből került Zürichbe 1531 előtt. 1555-ben Zürich városa polgárjoggal ajándékozta meg, mert 1531-ben a Kápolnai csatában (Kappelerkrieg) Zwingli oldalán harcolt. Őt többször említik a források a Froschauer-nyomda könyvkötője és könyvkereskedőjeként. Mivel ez utóbbi tevékenysége gyakran szólította őt távoli vidékekre – a frankfurti és más könyvvásárookra, valamint egyéb közvetítő útjaira –, bizonyára ez idő alatt más könyvkötő végezte helyette a munkát.

A Froschauer-nyomda működésének kezdetén főleg német területről és Bázeltől érkező vándorlegények, átmenetileg itt letelepedő könyvkötők végezték alkalmilag a kötést, de arra is van példa, hogy a kiadó az igényes vásárló számára Bázeltan köttette be a könyveket. A rohamosan fejlődő könyvkiadás folytán aztán gazdaságosabbá vált helyben, saját műhelyben végeztetni a köttetést. Kézenfekvő volt, hogy a bázeli könyvkötők saját szerszámaikat hozták magukkal, illetve az ott használatos, ismert és népszerű bélyegzőket és görgetőket változatlanul, vagy

⁵ LEEMANN-VAN ELCK, Paul: *Druck, Verlag, Buchhandel im Kanton Zürich*. Zürich, 1950. – SCHNYDER, Werner: *Quellen zur Zürcher Zunftgeschichte von 13. Jh. bis 1798*. 2 Bde. Zürich, 1936., Nr. 561, 621, 807.

⁶ STEINMANN, Judith: *i. h.* Einbandforschung, Heft 6/ April 2000, 10–16. (ábra a műhely teljes görgető- és bélyegzőkészletéről)

kissé más formában utánvésették a zürichi műhely számára. A névadó vadászjelenetes-görgető is (amelyet az eddig regisztrált könyvek közül 128 kötésen láttam), a Bázélban működő Urs Graf grafikus, bélyegző-metsző munkája.⁷ Ezt a mintát eddig négy variációban ismerjük, a többi három Bázélban használatos.⁸ (1. ábra)

E zürichi műhely további három görgetője származik még Bázélból, azaz változatlan alakban itt is, ott is használatos, különösen az 1519–48 közötti években. A műhelynek eddig 15 gyakran használt görgetőjét, 11 gyakori és 13 ritkán használt bélyegzőjét ismerjük. Ez utóbbiak – nézetem szerint – a rövid ideig Zürichben tartózkodó mesterek saját bélyegzői lehettek.

Kétségtelen azonban, hogy a Froschauer-kiadó rövidesen saját könyvkötő-felszereléssel rendelkezett, erről az idősebb Christoph Froschauer végrendeletében is van említés.⁹ E készlettel dolgoztak a műhely állandó alkalmazottai, valamint az időnként más műhelyekbe kiadott munkákhoz is kölcsönadtak belőle. Nyoma van pl. a kórházban kötetett Froschauer-könyveknek. Azonkívül más műhelyek törzskészletének görgetőivel készült kötések is feltűnik olykor egy-egy görgető vagy bélyegző a vadászjelenetes sorozatból, még 1568 előtt (Balthasar Mählernél és Gregor Mangoldnál). Ez más városok könyvkötő gyakorlatában is előfordult, pl. a Koberger-nyomdánál.¹⁰

1568 után teljesen megszűnt a vadászjelenetes görgető-készlet használata a könyvkötőműhelyben. Eddig csupán két példával találkoztam, egy-egy görgető későbbi használatával egy 1582-ben megjelent nyomtatvány kötésén. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy nem olvastották be és nem adták el városon kívülre a készletet. A mellőzés okát csak találgatni lehet. Egyrészt stílusuk miatt valószínűleg divatjamúltnak tekintették őket, némelyiket pedig bizonyára a belemetszett évszám (1522, 1523) tette használatra alkalmatlanná. Id. Christoph Froschauer halála (1564) után unokaöccse, ifj. Christoph Froschauer (1532–1585) vette át a nyomda vezetését. Közben a nyomda tovább fejlődött, újabb könyvkötőműhelyek alakultak, és ezek már minden bizonnyal szívesebben használták saját szerszámaikat, mint a kiadó tulajdonát.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában eddig a fenti műhelyből származó következő három kötetet sikerült meghatározni:

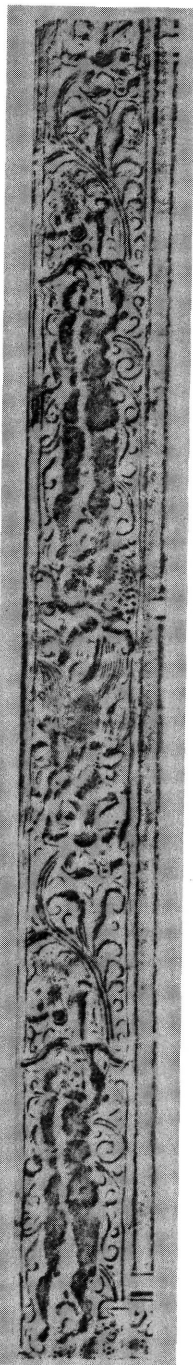
⁷ SCHUNKE, Ilse: *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance*. Wiesbaden, 1959. 34–49.

⁸ HIERONYMUS, Frank: *Basler Buchillustration 1500 bis 1545*. Basel, 1984. /Oberrheinische Buchillustration Bd. 2./, főként 656–683. – A Zürichben élő Ulrich Zwingli 1518-ban megvásárolta CHRYSOSTOMUS: *Opera*. Bázélban 1517-ben megjelent művét és ugyanott be is köttette, a két kötet ma is megvan: ZBZ III 83, 83a. E két kötésen is az egyik Bázélban használatos Vadászjelenetes-görgető látható. Vö.: KÖHLER, Walther: *Huldrych Zwinglis Bibliothek*. = Neujahrsblatt auf das Jahr 1921. Zürich, *10.

⁹ LEEMANN-VAN ELCK: *Die Offizin Froschauer*, i. m. 200.

¹⁰ ROZSONDAI Marianne: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*. Bp. 1978. /A MTA Könyvtára közleményei 6(81)/ 67, 70, 81, 107.

1. ábra. Vadászjelenetes-görgető (84%-os kicsinyítésben)

MTAK 543.164 (=VD 16 W 1046)

WALTHER, Rudolf: *D. Marcus evangelista. R(odolphi) G(ualtheri) Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Marcum homiliae CXXXIX.* Zürich, Christoph Froschauer 1561.

A kötés mérete: 330×210 mm.

Az elő- és háttábla egyforma. Világos (megsárgult) disznóbőrrel bevont fatábla, három oldalán kifelé srégelve, az előtáblán a bőrben hosszában végig sérülés, szakadás, sarkai lekoptak. Négy borda. Színtelen metszés. Két fémcsat nyoma.

Vízjegy: Zürichi címert és országalmát tartó oroszlán. Sem Briquet-ben, sem Piccardban nem található.

A kötés díszítéséhez használt három görgető (2. ábra):

1. 153×23 mm Lombdíz között nőalak, fölötté *VENIS* [!] felirat, alatta címerpajzsban csillag B. betűvel (a korábbi kötésekben A.B. látható). Az egyik leggyakoribb görgető, 1534–1568 között volt használatos (57 példa). Ilse Schunke szerint szintén Urs Graf minta alapján készült, egy Genfben tevékenykedő A.B. mester számára.¹¹

2. 135×15 mm Virág- és lombdíz között egy körben címerpajzs, J.W. monogrammal (feltehetőleg a metsző nevének kezdőbetűi). Már kifejezetten reneszánsz stílus, 1564–1582 között van rá néhány példánk.

3. 145×17 mm Múzsák: *CALIOPE – THALIA – EUCTERPE* [!] 1558 – *TERP-SICH[ore]*. 1558–1568 között, leginkább a Venus-görgetővel együtt használatos (28 kötet).

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon (valószínűleg még a bekötés előtt): „D. Huldrycho Zuinglio affini suo charissimo D. D. Rudolphus Gualtherus.”

Gwalther, Rudolf (1519–86) teológus, Antistes (Zürich legfőbb lelkésze, mindig a Grossmünster templomában szolgál), az ifjabb Ulrich Zwingli (1528–1571, teológus) sógora volt.

2. (közvetlen 1. alatt): Liber Samueli Szili mpr [manu propria], dátum nélkül, 18. századi írás

3. (2. alatt): „Wyssbrätter” (nem azonosítható)

MTAK Ant. 704 (= VD 16 T 561, VD 16 C 6508)

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens: *Opera.* Basel, Frobenius 1539. – CYPRIANUS, Caecilius: *Opera.* Basel, Frobenius 1520.

A kötés mérete: 324×212 mm

Az elő- és háttábla azonos. (3. ábra) Világos, mára megsötétedett sertésbőrrel bevont, oldalain srégelt fatáblás kötés, négy bordával, színtelen metszés. Két fémcsat.

A kötés díszítéséhez használt görgetők:

1. Venus-görgető (ugyanaz mint az MTAK 543.164-nél)

2. 113×15 mm Puttók (füttyülő, furulyázó, dobos és táncos), a műhely egyik leggyakoribb görgetője. Eddig 110 kötésben találtam, 1519–1562 között fordul elő.

Bélyegző:

a. 25×10 mm Virágtő. – 1523–1556 között a leggyakrabban használt bélyegző.

Eddig 106 kötésben találtam önmagában, további 58 kötésben gótikus rútával körülvéve.

Bejegyzések, tulajdonosok:

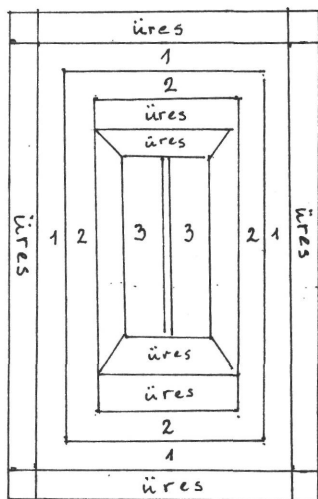
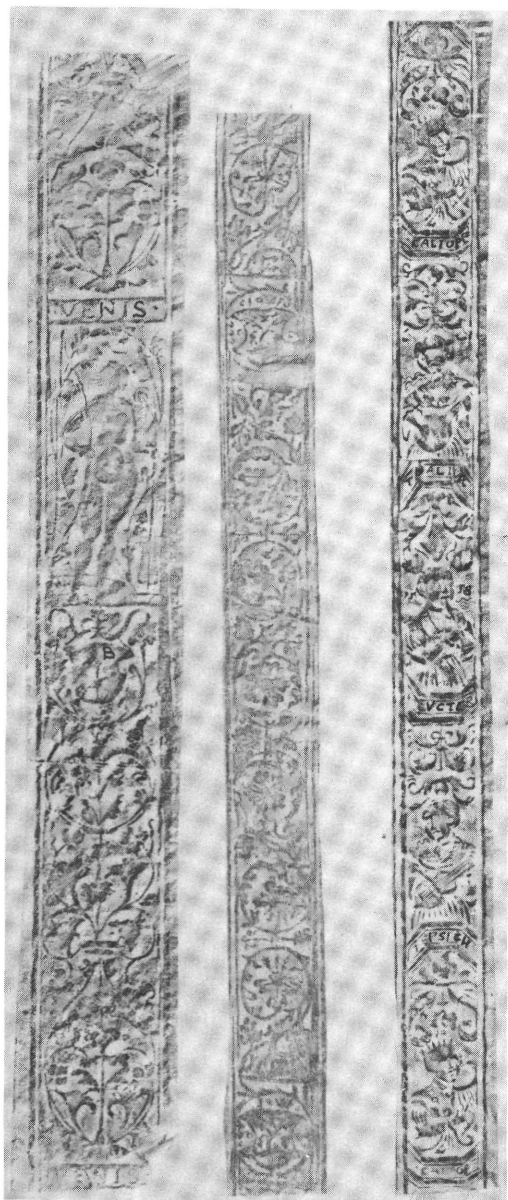
1. Az előtábla kiragasztott előzéklapján fölül: „Sum Jo. Ja. Vuikii”.

Wick, Johann Jakob (1522–1588), teológus, történész, professzor Zürichben. Az MTAK 542.521 jelzetű könyve szintén az ő tulajdonában volt eredetileg. (ld. alább)

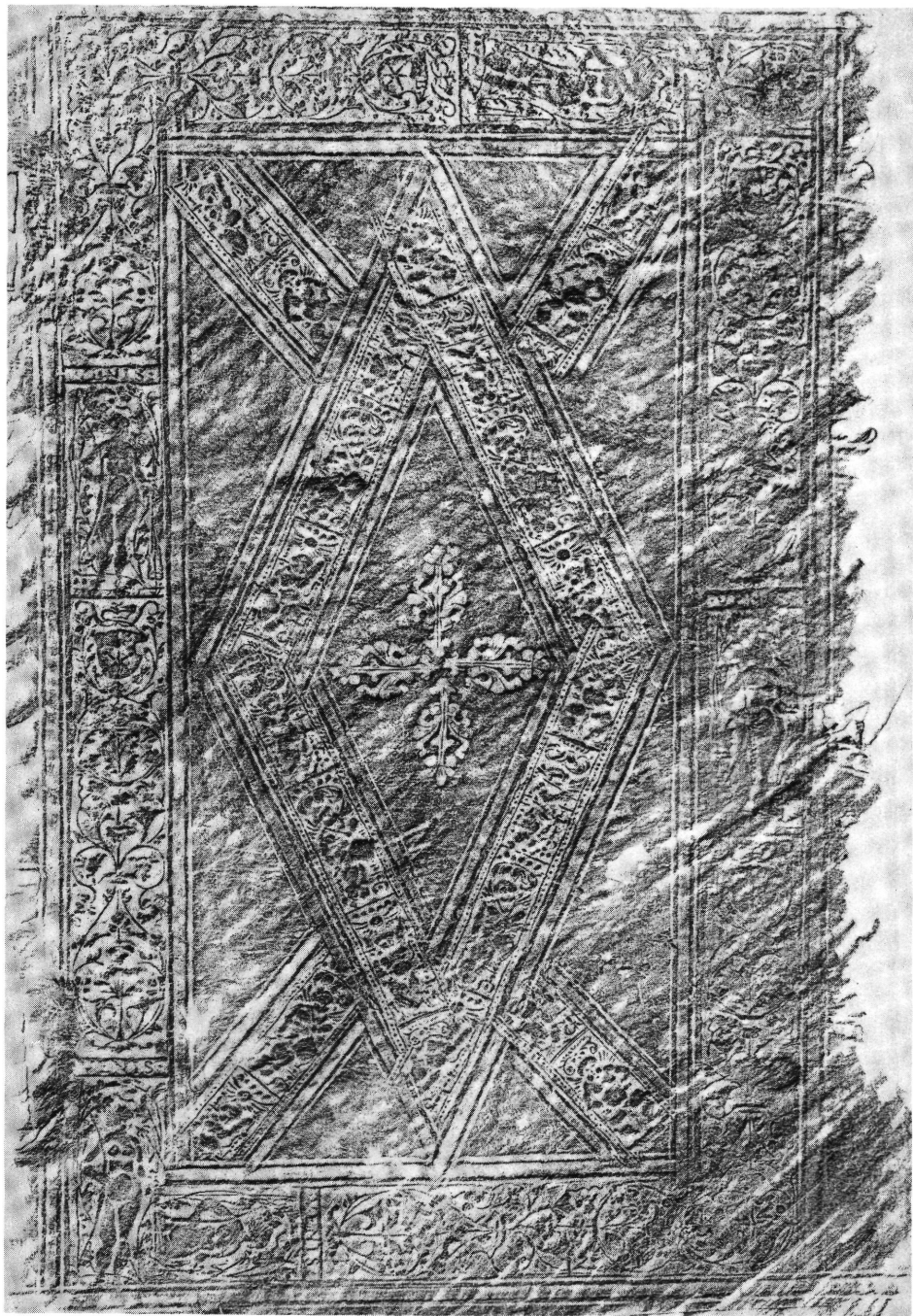
2. A címlapon: Felicis Wyssii 1634.

3. A címlap verzőjén pecsét: gróf Vigyázó Ferenc könyvtára.

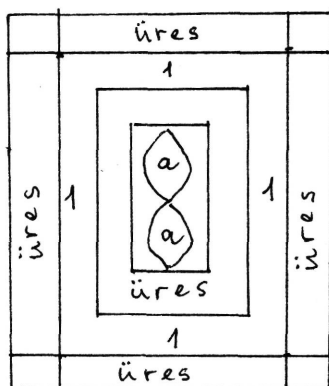
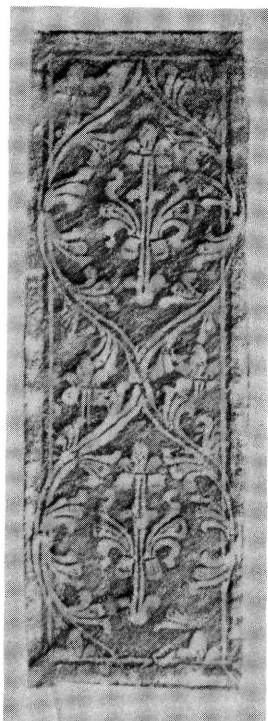
¹¹ SCHUNKE, Ilse: *Einbände der Ausstellung der Solothurner Zentralbibliothek in Ascona.* 1971, 15.

2. ábra. MTAK 543. 164 (76%-os kicsinyítésben)

3. ábra. MTAK Ant. 704 (324×212 mm)

4. ábra. MTAK Ant. 838

MTAK Ant. 838 (=VD 16 Z 823)

Opus articulorum sive conclusionum a sancte memoriae clarissimo viro Huldrycho Zuinglio in vernacula lingua conscriptum, nunc vero a Leone Iudae in Latinam ver-sum, recens quidem natum et nunc primum impressum, cuius argumentum versis aliquot paginis invenies. Zürich, Christoph Froschauer 1535.

A kötés mérete: 160×110 mm

Az elő- és háttábla azonos. Három bordás, világos sertésbőrrel bevont, három oldalon srégelt fatáblás kötés, színtelen metszés. Két fémcsat nyoma.

A kötés díszítéséhez használt görgető (4. ábra):

1. 90×9 mm Kandeláber-görgető, ferdén elhelyezett dobbal, mögötte két ütővel. Szintén a korai időszak – 1524–1550 – igen kedvelt görgetője (83 kötés).

Bélyegző:

a. 25×10 mm Virágtő (l. az előzőnél), itt gótikus ruta veszi körül.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Ex libris Felicis Goswileri”.

Gosswiler (Gossweiler), Felix (1657–1689), lelkipásztor Zürich környékén.

2. Az előtábla kiragasztott előzékén: „Nicolas Wild”, a többi szöveg olvashatatlan. (Nikolaus Wildről nem sikerült eddig semmit kideríteni.)

3. A címlap verzőjén pecsét: gróf Vigyázó Ferenc könyvtára.

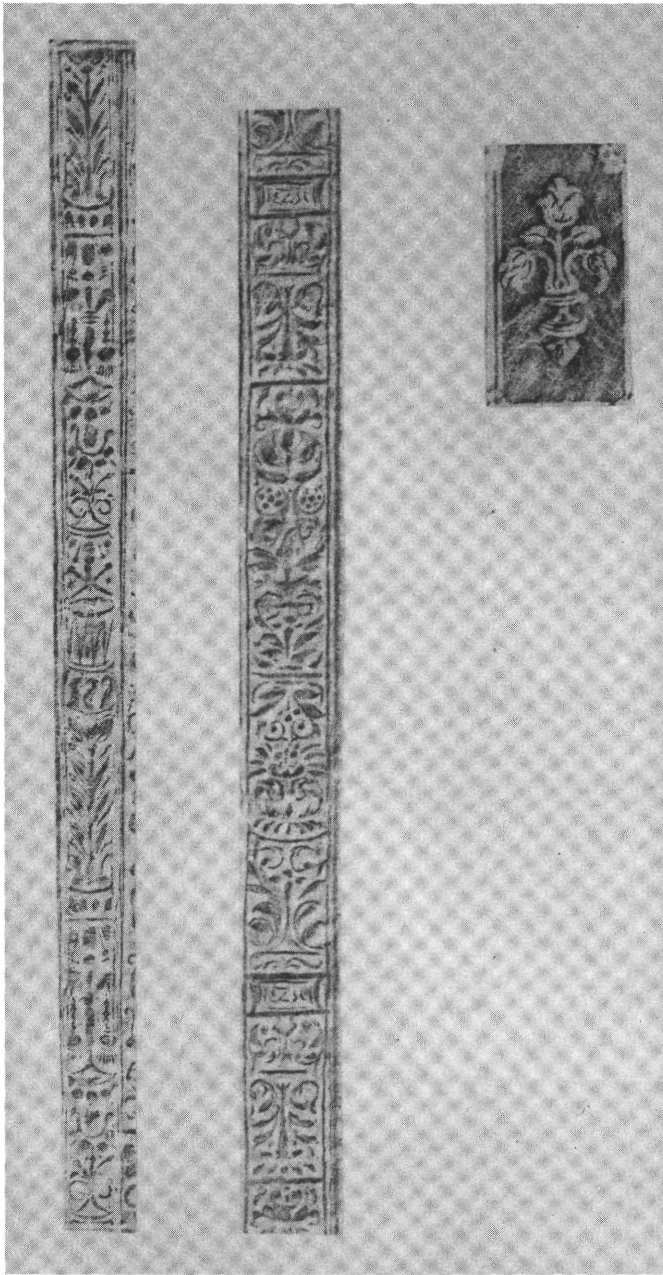
II. Balthasar Mahler-műhely¹²

Id. Balthasar Mahler (1484–1585) szintén német földről származik, a Schwarzwaldban fekvő Villingenből. A svájci königsfeldeni ferences kolostor szerzetese volt, majd a reformációhoz csatlakozott. Részt vett mindkét Kappelerkriegben, ezért megkapta a zürichi polgárjogot. Zürichbe jöve könyvkereskedő és könyvkötő lett. Harmadik felesége id. Christoph Froschauer bátyjának, Eustach Froschauernek az özvegye volt.

Ifj. Balthasar Mahler 1573-ban átvette nagyapjától a Froschauban (ma Zürich egyik utcája) lévő könyvkötőműhelyt (minden szerszámával, papírokkal 446 fontért, tanúként ifj. Christopher Froschauer szerepelt), de hamarosan Elzászba költözött.¹³ Minden bizonnyal magával vitte a könyvkötőfelszerelést, mert 1569 után nem találkozunk a ő díszítőmintáival zürichi kötéseken. Ezek szerint tehát a két műhely nagyjából egyidejűleg működött, Mahler a Froschauer-kiadónak is dolgozott, de saját hasznára is kereskedett. Lényegesen kevesebb szerszáma volt, és az előző műhelyhez képest kisebb kapacitású, eddig 110 kötetet vettem számba. Összesen hat görgetője volt, közülük az egyik hasonlít az előző csoport dobos kandeláber-görgetőjére, de itt a dob függőlegesen van elhelyezve (5. ábra). A vadászjelenetes-csoport 1523-as évszámmal jelzett kandeláber-görgetőjét Mahler 20 kötésén találhatjuk meg. A fentebb, az MTAK Ant. 704 és Ant. 838 jelzetű könyv kötéseinek virágtő bélyegzőjét is megtalálhatjuk néhány kötetben a Mahler-féle dobos-görgetővel együtt.

¹² Einbandforschung, Heft 6/April 2000, 17–18. (ábra a teljes görgető-bélyegzőkészletről)

¹³ Josua Mahler (1529–1599) feljegyezte a család történetét: ZBZ, Ms. E 48, 199–314. Kivonatolag megjelent: Zürcher Taschenbuch 1885. 123., 1886. 125.

5. ábra. A Balthasar Mahler-műhely

Mahler egyetlen egyesbélyegzője – szintén egymagában vagy gótikus rutaindával – Zürichben egyedülálló, sőt egész Svájcban ritkán használatos. Nem a megszokott formájú virágtövet találjuk itt: egy vázából kihajló tulipánt. A két műhely együttműködésének módja – adatok híján – még nem teljesen tisztázott. Elképzelhetőnek tartom, hogy elsősorban a Froschauer-kiadó számára készített kötéseknel használta annak görgetőit ill. bélyegzőjét, míg saját vevőinek inkább a maga készletével díszítette a kötések. Mahler egyébként valamivel gyakrabban használta a barna borjúbőrt, mint a másik műhely. Igaz, ez a kötető személyétől is függött: igényesebb megrendelők – mint pl. a nagy könyvtárral rendelkező Rudolf Gwalther – gyakrabban kérték a finomabban kidolgozott borjúbőr kötetést. – Mahler-műhelyben készült kötetést eddig nem találtunk a MTAK-ban.

III. Gregor Mangold-műhely¹⁴

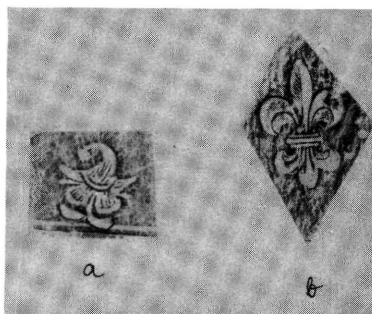
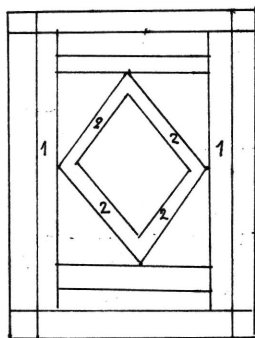
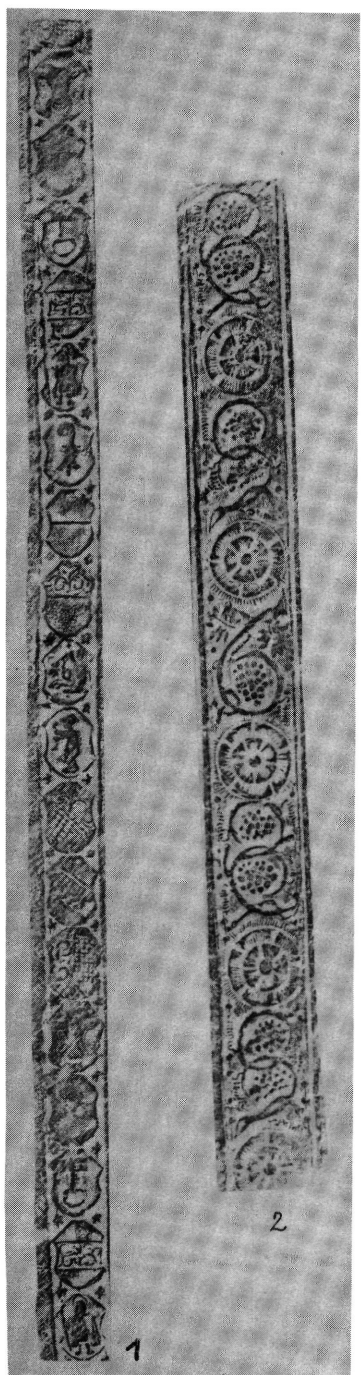
A Konstanzból származó egykori premontrei szerzetes, Gregor Mangold (1498–1575 vagy 1576) 1548-ban költözött Zürichbe. A Froschauer-kiadó üzletvezetőjeként dolgozott, de teológiai és történeti munkákat is írt (pl. Konstanz város krónikáját), ezen kívül könyvkötőként is ismert volt. Többek között Theodor Bibliander Apokalypsis-magyarázatát fordította le, és a kézirat végén olvasható bejegyzés szerint ő maga kötötte be: zürichi Zentralbibliothek (a továbbiakban ZBZ) Ms. Car D 70, utolsó oldal: „... transscripsit et ligavit Gregorius Mangoldus, 1549”. A Carolinum könyvtára egykorú katalógusának egyik bejegyzése alapján (ZBZ Ms. Car XII 5, p. 165v.) sikerült még néhány kötetet azonosítani, melyet biztosan Mangold kötött be, így eddig ez a legmegnyugtatóbban körülhatárolható műhely. 12 görgetőjének és 7 bélyegzőjének stílusa igen változatos, némelyik még gótikus örökségre vall, mások a Zürichben ill. Svájcban ismert stílusirányt követik. Egy görgetője – négy különböző, fülkében álló emberpárt ábrázol – kétségtelenül inkább Konstanz környékéről való. Az egyik görgető már 1538-ban előfordult néhányszor a vadászjelenetes-csoport némely görgetőjével együtt. Kétségtelen tehát, hogy Mangold is együttműködött ezzel a műhellyel. Figyelembe véve Mangold sokirányú ténykedését, feltételezhető, hogy az eddig regisztrált 50 kötet, mely a Mangold-műhely szerszámaival készült, csak kis részben lehet saját keze munkája. Minden bizonnyal több könyvkötő ill. segéd működött ott. Mangold halála után a görgetők egy részét a Schweizer-műhely vette át, némelyik a 17. század elejéig használatban volt.

E műhelyből is került egy példány a MTAK-ba: az 542.521-es jelzetű könyv: WALTHER, Rudolf: *In D. Pauli apostoli epistolam ad Romanos homiliae*. Zürich, Froschauer, 1566. Ezt már Rozsondai Marianne 1987-ben a *Gutenberg Jahrbuch*-ban ismertette, nagyon helyesen felismerve a kötés zürichi eredetét, csupán a könyvkötő neve nem volt még számára ismeretes.¹⁵ (6. ábra)

¹⁴ Einbandforschung, Heft 6/ April 2000, 17–21. (ábra a teljes bélyegző-görgetőkészletről)

¹⁵ ROZSONDAI, Marianne: *Schweizerische Ledereinbände in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. = Gutenberg-Jahrbuch 1987. 311–312.

6. ábra. MTAK 542.521 (79%-os kicsinyítésben)

IV. Schweizer-műhely¹⁶

Michael Schweizer fia, Jörg Schweizer (1533 előtt–1613) is könyvkötő volt, később a Grossmünsterben sekrestyés. Id. Balthasar Mahler lányát vette feleségül. Az ő fia, Hans Schweizer (1588–1619) is folytatta a családi hagyományt. A műhely görgetőinek és bélyegzőinek használata alapján megállapítható, hogy önállóan kb. 1565 és 1596 között működött, tehát nagyjából a vadászjelenetes-csoport és a Mahler-műhely megszűnte után vette át azok szerepét. A vadászjelenetes-műhely után a legnagyobb kapacitású lehetett, eddig 150 itt készült kötetet ismerünk. Apa és fia valószínűleg a Froschauer-kiadó vezetőivel is hasonló bizalmi kapcsolatban állt, mint Michael Schweizer. Ez nem csupán a könyvterjesztés, papírbeszerzés és egyéb műszaki dolgok területét érintette. 1589-ben például Johann Jakob Fries, a Carolinum könyvtárosa, Hans Schweizert kérte meg, járjon közbe Robert Cambiernél, a kiadó új tulajdonosánál, hogy – a régi szokást követve – ő is juttasson minden új kiadványból egy-egy példányt a könyvtárnak. (ZBZ Ms. Car XII 5, f. 191r).

Itt is tapasztaljuk, hogy olykor-olykor más műhelyek díszítőszerszámaikat is használták. A vadászjelenetes-csoport, illetve Mangold néhány görgetője halála után, az akkor már Hans Schweizer vezetése alatt álló műhely kollekciónak gazdagította. Érdekes módon az (alábbi egyik kötetben ábrázolt) egyik görgető kis változattal mindkét műhelyben megvolt, Mangold halála után a Schweizer-műhelyben felváltva használták mindkettőt. Az eddig ismert kevés zürichi középlemezes kötés e műhelyből való: egy arabeszk mintájú lemezes kötés és három kötés mandorlaalakú Jael- illetve Judit-lemezzel.

Az MTA Könyvtárában a következő három könyv kötése származik ebből a műhelyből:

MTAK 543.169 (=VD 16 W 1052)

WALTHER, Rudolf: *D. Matthaeus evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini homiliarum in Evangelium Iesu Christi secundum Matthaeum. Pars prima, continens capita priora XIII*. Zürich, Christoph Froschauer 1583.

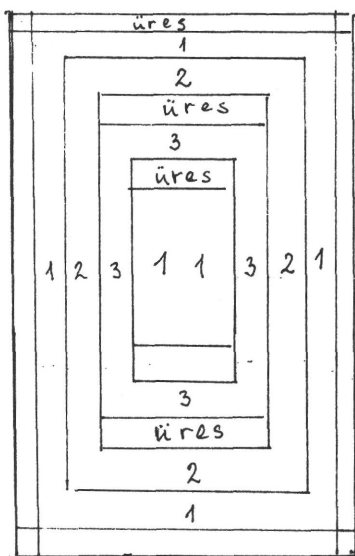
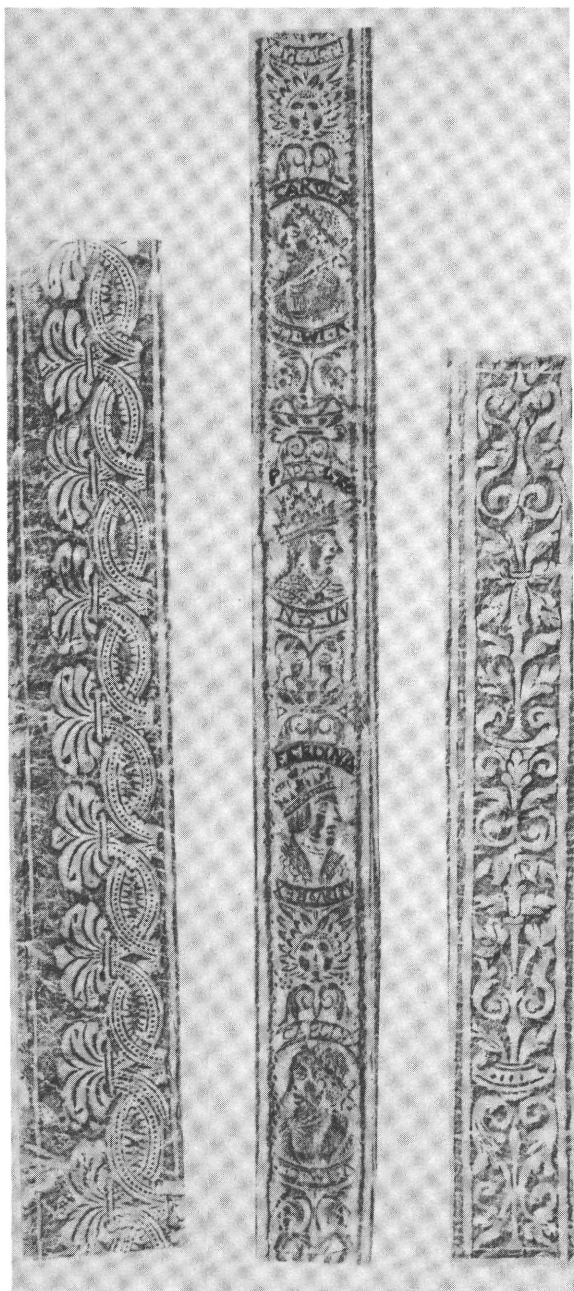
A kötés mérete: 345×210 mm.

Öt bordás, világos disznóbőrrel bevont, három oldalán srégelt fatáblás kötés, színtelen metszéssel. A két fémcsat közül az egyik elveszett. Az előzéklapon látható vízjegy reneszánsz címerpajzsban püspökbotvéget ábrázol, hasonlókat Bazelban használtak, a figura neve Bazel-bot (Baselstab, bâton de Bâle, crosse de Bâle) és Bazel címerének is jele.¹⁷

E kötetben három görgetőt láthatunk (7. ábra):

¹⁶ Einbandforschung, Heft 7/Október 2000, 9–12. (ábra a teljes bélyegző-görgetőkészletről)

¹⁷ TSCHUDIN, W. FR.: *The ancient paper-mills of Basle and their marks*. In: *Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia – or collection of works and documents illustrating the history of paper*. Ed. E. J. LABARRE. Bd. 7.– Továbbá: HEITZ, Paul: *Les filigranes avec la crosse de Bâle*. Strassburg, 1904.

7. ábra. MTAK 543.169 (90%-os kicsinyítésben)

1. 16 mm Német palmettasor kettős ívelésű alsó résszel.

2. 124×14 mm Uralkodók profilban, ornament és szárnyas angyalfej között (Haebler II 267,16)¹⁸: CAROLV9*. IMP[erator] – PAPA LEO /VI. SAN[ta] – FER-DINAN/DV9* R[ex]. – Az 9*: eredetileg a latin „-us”-végződés rövidítési jele, itt helytelenül csak az „s” helyett használta a görgető metszője (természetesen kisebb méretben, mint ahogy a jelen szövegben a számjegy mutatja). – A Schweizer-műhely 81 kötetén találkoztam ezzel a görgetővel.

3. 13 mm ornamentális görgető.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Ex libris Joannis Henrici Stadleri.”

Stadler, Hans Heinrich (1607–1665), lelkipásztor Zürichben és környékén.

2. A címlapon alul: „Liber Samueli Szili mpr.”

MTAK 543.170 (=VD 16 W 1040)

WALTHER, Rudolf: *D. Ioannes evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Ioannem homiliae CLXXX*. Zürich, Christoph Froschauer 1582.

A kötés mérete: 380×210 mm.

Négy bordás, világos (ma megsötétedett) sertésbőrrel bevont három oldalon srégelt fatáblás kötés szintelen metszéssel. Két fém zárócsat nyoma látható.

Vízjegy: püspökbotvég, W–W monogrammal, valószínűleg Bazelben készült.

E kötetten három görgetőt és egy bélyegzőt láthatunk:

1. és 2. görgető megegyezik az előző kötés palmettás, ill. uralkodói-görgetőjével

3. 156×19 mm Salvator, 1550-es évszámmal. (Hasonló Haebler-nél II 35, 5.) C(H)RIS/TUS (?) IE/SUS – SANT IOH/ANES – KUNI/G DAVID – S. PAU/LUS 1550¹⁹

Bélyegző:

a. kis levél

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Joh. Wilperti Tobleri VDM 1690”

Tobler, Johann Wilpert (1668–1729), lelkipásztor Zürich környékén. Járt Németországban és Angliában.

2. Alatta: „Joh. Henrici Wunderlichii VDM 1730.”

Wunderli(ch), Hans Heinrich (1697–1753), lelkipásztor Zürichben és környékén

3. A lap alján: (részben olvashatatlan) „...dem 19 mey 1639.”

4. Ez alatt: „Samueli Szili mpr.”

MTAK 543.171 (= VD 16 W 1044)

WALTHER, Rudolf: *D. Lucas evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Lucam homiliae CCXV*. Editio tertia prioribus longe emendatior. Zürich, Christoph Froschauer 1579.

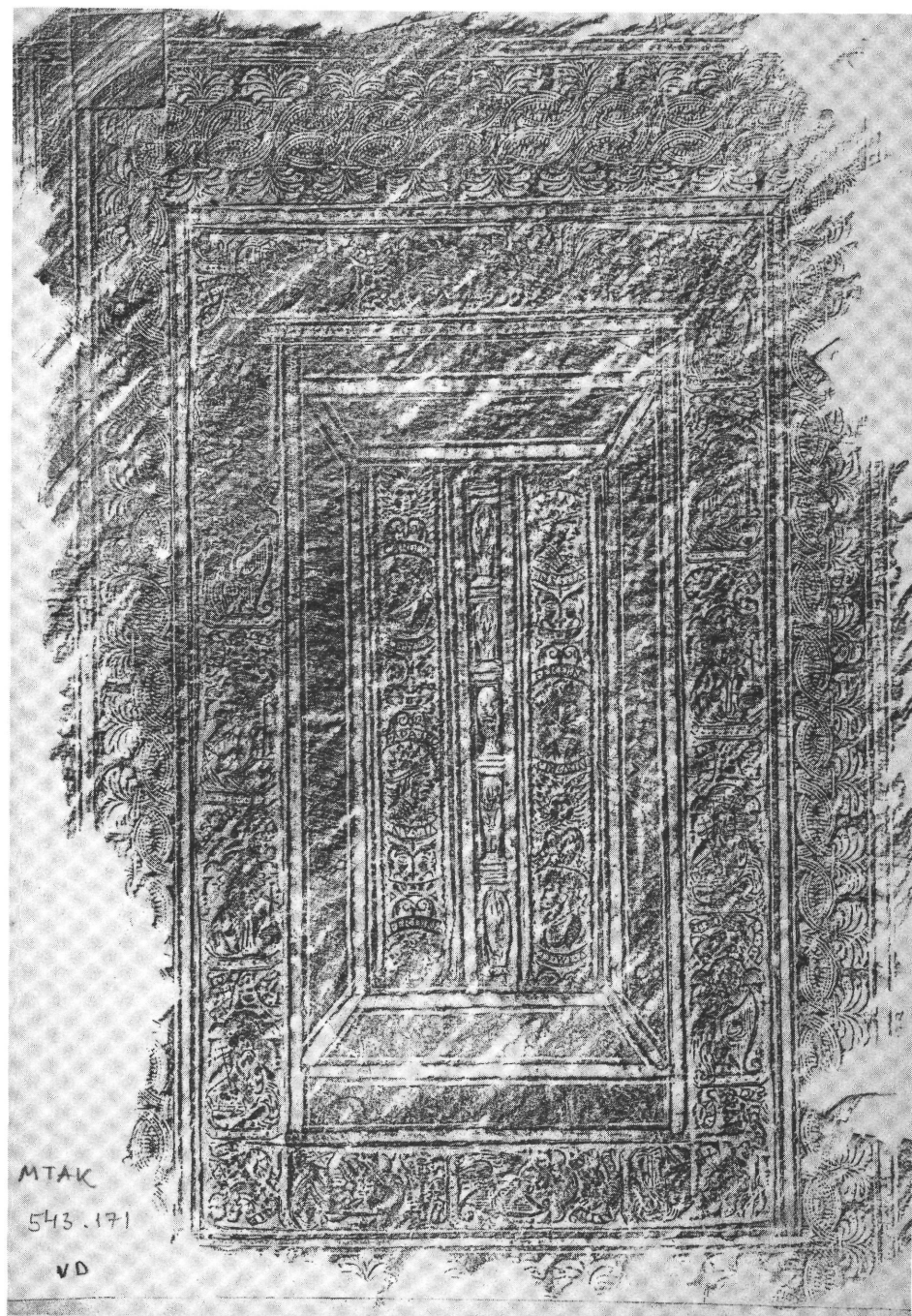
A kötés mérete: 330×210 mm.

Négy bordás, eredetileg világos – mára megsötétedett – sertésbőrrel bevont, kifelé srégelt fatáblás kötés. A fémcsatok elvesztek. A metszés festetlen.

Vízjegy: nagy Zürich-címer. Sem Piccardban, sem Briquet-ben nem található.

¹⁸ HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Ilse Schunke. Bd. 1–2. Leipzig, 1928–29. /Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41–42./ Bd. 2. 267,16.

¹⁹ Ennek a görgetőnek szövegét az Einbandforschung Heft 7, 9. oldalán tévesen közöltem.

8. ábra. Schweizer-mühely. MTAK 543.171 (330×210 mm)

E kötés díszítése is a Schweizer-műhelyben készült: a palmettás, a Salvator és az uralkodói görgetőn kívül egy aránylag ritkán használt görgetőt is láthatunk, de csupán az előtábla közepén (8. ábra.):

7 mm: 4 bambuszrügy egymás fölött.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Joh. Wilperti Tobleri VDM 1690.”
2. Alatta: „Joh. Henrici Wunderlichii 1730.”
3. Alul: „Liber Samueli Szili mpr.”

Az MTAK 543.172 jelzetű kötete tartalmilag ugyan ide tartozik (WALTHER, Rudolf: *In priorem D. Pauli apostoli ad Corinthos epistolam homilia* és *In posteriorem D. Pauli ad Corinthos epistolam homiliae*. Zürich, Christoph Froschauer 1578), de minden kétséget kizáróan Bernben kötötték.²⁰ Első tulajdonosa, Emanuel Hermann 1577-től Bernben és annak környező községeiben volt lelkipásztor. Az őt követő tulajdonosok – Daniel Tomsor (?) 1637, Johann Konrad Brugger 1678 – sem Zürich környékén szolgáltak (a zürichi lelkipásztorok jegyzékében nem szerepelnek), így feltehető, hogy utolsó tulajdonosa, Szili Sámuel ezt a kötetet Bernben szerezte meg azért, hogy a birtokában már meglévő Walther-homiliákat kiegészítse.

Ugyanide tartozik az MTAK 543.165 jelzetű kötete (WALTHER, Rudolf: *In prophetas duodecim, quos vocant minores, Rodolphi Gualtheri Tigurini homiliae*. Editio tertia prioribus longe emendatio. Zürich, Christoph Froschauer 1572. = VD 16 W 1112). Kötésének mintája sem Zürich, sem Bern általam eddig ismert kötéseivel nem mutat rokonságot, de még másik négy példányon regisztráltam (ebből három a ZBZ állományában van), Haebler-nél nem található meg. Különösen Salvator-görgetője igen szép munka, a többi kötet bejegyzései alapján mégis úgy vélem, hogy berni műhelyből származik. Az MTAK 543.165 tulajdonosai közül kettő a korábban ismertetett 543.170 és 543.171 kötetekben már szereplő Johann Wilpert Tobler VDM 1690, illetve Heinrich Wunderlich 1730, akik Zürich és környékén működtek. Az első tulajdonosbejegyzés azonban: „Ex libris Petri Celeris sum. Anno 1587 10. 7tembris” nem zürichi személy, róla eddig semmit sem sikerült kideríteni. A legutolsó bejegyzett tulajdonos viszont – és ez fontos számunkra a fenti összefüggésben – ismét Szili Sámuel – itt végre legalább évszámmal: 1801. A korábbi tulajdonosok lakhelye alapján feltételezhető, hogy Szili e kötetet is Zürichben vásárolta vagy kapta. Sajnos minden eddigi fáradozásunk ellenére sem sikerült Szili Sámuelről pontosabb adatokat találni. Feltevésem szerint pápai vagy debreceni – esetleg erdélyi – teológus diák volt, Svájcban való tartózkodása 1801-ben bizonyított, a peregrinációs szokások szerint akkor kb. 20-21 éves lehetett.

²⁰ LINDT, Johann: *Berner Einbände. Buchbinder und Buchdrucker. Beiträge zur Buchkunde 15. bis 19. Jahrhundert*. Bern, 1969. 86–87.

V. A. L. Salvator-görgető műhely²¹

Ez is a kis kapacitású műhelyek közé tartozik. Eddig 40 itt készült kötést találtam a zürichi Zentralbibliothek állományában. A kötetek bejegyzése alapján a műhely működése 1566–1586 közé tehető. – Az MTAK-ban eddig nem találtunk ilyen kötést, arról sincs tudomásunk, hogy más magyar könyvtárban előfordulna (ha mégis valahol felbukkanna egy példány, hálás lennék a közléséért!). Mégis érdemesnek találom ismertetni, mert e műhelynél különösen világosan látható a zürichi és bázeli könyvkötészet egész századon végigvonuló kapcsolata, valamint a zürichi műhelyek egymással való együttműködése.

Tulajdonosának vagy vezetőjének személyéről semmit sem tudtam kideríteni, ezért is a leggyakrabban használt és legjellegzetesebb görgetőjéről neveztem el. Az A.L. kezdőbetűk feltehetőleg a görgető metszője nevének kezdőbetűi. Összesen kilenc görgetőt és három bélyegzőt használtak. Ezek közül öt görgető és két bélyegző minden bizonnyal zürichi eredetű, a többi Bázelen is használatos volt. Azt még nem sikerült kideríteni, hogy ezen utóbbi szerszámokat 1566 körül – amióta zürichi kötéseken feltűnnek – ennek a zürichi műhelynek eladták-e vagy esetleg egy bázeli könyvkötő hozta-e magával, aki aztán itt, Zürichben dolgozott velük.

Minden bizonnyal zürichiek a következő görgetők (9. ábra):

1. 180×20 mm Salvator-görgető: Salvator: DATA EST/ MICHI O – János: ECCE A/GNVS DE (A.L.) – Pál: APPARVI/T BENIN – David: TE FRVC/TV VENT (A.L.) (Mindegyik „N” tükörfordítottan van metszve.) – Eddig 20 kötésen találkoztam a görgetővel 1566–1585 között. Ezt a görgetőt néhány kötetben a Schweizer-műhely uralkodói és a palmattás görgetőjével együtt is láthatjuk.

2. 175×16 mm A négy evangélista szimbólumokkal, oválisba foglalva, köztük levéldísz: SANT MAT/HEVS EWA – SANT MA/RCSV EW – SANT LV/CAS EWA – SANT JOH/ANNES EW. Eddig 26 kötésen találkoztam a görgetővel, 1566–1585 között. E két görgető stílusa teljesen megegyezik, bár itt az A.L. iniciálé nem szerepel, mégis úgy vélem, ugyanazon metsző munkája.

3. 17 mm Német palmattás görgető. 21 kötésen található, 1566–1585 között.

4. 10 mm Fonadékdísz. Eddig 7 kötésen találtam, 1556–1586 között. Ezt a görgetőt a vadászjelenetes-görgető műhelyének Venus-görgetőjével együtt is használták.

5. 183×12 mm Négy tudós (reformátor) feje oválisban levéldísz között: CARO(lus) – JOHA(nnes) [Calvin vagy Hus] – ERAS(mus) – PHIL(ippus) [Melanchthon]. Eddig három kötésen találkoztam a görgetővel, mindegyikben Froschauer-nyomatvány van.

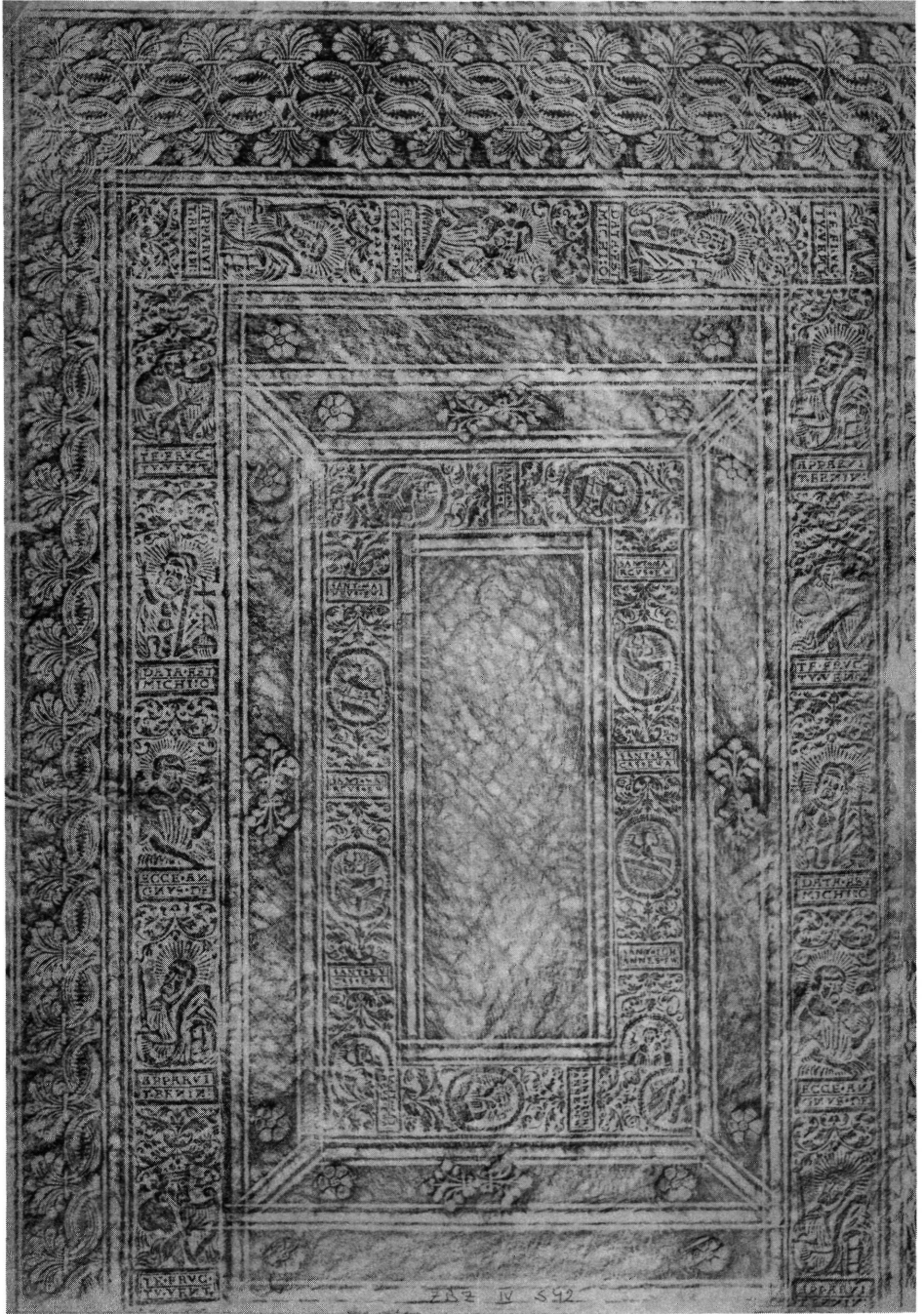
Két bélyegző:

a. 13×12 mm Virágto – 19 kötésen található, 1567–1578 között – de 1567 előtt gyakran használják a vadászjelenetes-görgető műhely kötésein. Mivel párhuzamos felhasználására nem találtam példát, valószínűnek tartom, hogy 1567 után teljesen e műhely tulajdonába ment át.

b. Hatleveledű rozetta. 22 kötésen található, 1563–1586 között.

²¹ Einbandforschung, Heft 8/April 2001, 9–12.

9. ábra. A. L. Salvator-műhely. Zürich, Zentralbibl. IV. S 42

10. ábra. Zürich, Zentralbibl. IV. S 43

Bázeli provenienciájú minták:

1. 155×20 mm Öt labdázó fiú. – Eddig tizenkét, 1541–1575 között készült kötésen találtam a zürichi Zentralbibliothek állományában. Ezek közül kettő még Bazelban készült, de a négy kéziratot (H. Bullinger 1573–1574-ben Zürichben írt krónikáit), és még hat nyomtatványt már biztosan Zürichben kötötték be. Ilse Schunke szerint e görgető terve is Urs Graftól származik.²² A görgető a 16. század második negyedében Bazelban igen kedvelt volt, különböző görgetőkkel együtt használták. Zürichbe 1567 után kerülhetett, olykor a Schweizer-műhely bélyegzőjével együtt is használták.

2. 127×12 mm Lombdíszes görgető. – Eddig 12 kötésen található, ebből három Froschauer-nyomtatvány, négy zürichi kézirat. 1542-ben Bazelban, 1563–82 között Zürichben használták.

3. 147×17 mm Két puttó madárral, négyszögben, köztük maureszk-dísz és egy évszám: 1523. Az évszám a puttókhöz képest fejjel lefelé van bevésve. Előfordul öt köteten, 1523–1563 között. Ezek közül két kötés minden bizonnyal Bazelban készült, kettő eredete bizonytalan (mindkettő bázeli és zürichi nyomtatványok gyűjteménye és a kísérő görgető itt is, ott is előfordul, s ez a vadászjelenetes-görgető műhelyének egyike), csupán egy 1563-ban Leidenben nyomtatott könyvről (ZBZ IV S 43) állapíthatunk meg minden kétséget kizáróan, hogy Zürichben kötötték. A ZBZ állományában legkorábban előforduló mű a puttós görgetővel egy 1499-ben Velencében nyomtatott könyv (ZBZ Ink 113), mely valószínűleg az 1531-ben elhunyt Ulrich Zwingli tulajdonában volt, kötési ideje tehát 1523–1531-re tehető. (Amint láttuk, Zwingli számára más könyveket is köttettek Bazelban, l. 8. jegyzet.) Annyi bizonyos, hogy a görgető már korán ismeretes volt Zürichben, mert a fentebb említett Hans Murer szerszámai között találunk egy görgetőt, amely kétségtelenül ennek mintájára készült, kissé ügyetlen utánzás, igaz, csak egy puttóval, de az évszám – 1523 – is megegyezik. Az évszámot ugyan fejről a talpára állították, de közben a metsző egy másik hibát követett el: a „2”-es számot tükörfordítottan helyezte el.

4. 55×11 mm S-formájú idomok, váltakozva tükörfordítottan, köztük egy fedeles tál. Előfordul 6 köteten, 1541–1544 közt Bazelban, 1565–1578 közt Zürichben.

Bélyegző

a. 22×13 ill. 45×23 mm Absztrakt virágtő gótikus ruta közt vagy anélkül. Előfordul 8 köteten, ebből négy kézirat, 1523–1577 között. Ez a bélyegző minden bizonnyal a puttós görgetővel együtt került Zürichbe.

A két csoport – zürichi és bázeli eredetű – görgetőit némelyik köteten közösen használták. A tulajdonképpeni hidat a két csoport között azonban a bélyegzők jelentik, s azok elhelyezési módja. Igaz, ez nem vall túl nagy fantáziára, de talán a műhely jellegzetességének tekinthető. A 9–10. ábra jól illusztrálja az elmondottakat.

Mindkét kötés Aquinoi Tamás Lyonban (1563 ill. 1567-ben megjelent) munkáját borítja, jelzetük ZBZ IV S 42 és ZBZ IV S 43. Nagyméretű könyvek 370×250 ill. 350×230 mm. A IV S 42 jelzetű könyvön a zürichi eredetű mintákat, IV S 43-ason pedig a bázeli eredetű görgetőket (középen az ottani bélyegzővel) láthatjuk. A kötés mintájának felépítése és a görgetős keretek között körbefutó üres sávban felhasznált egyesbélyegzők mindkét kötésen egyformák, a zürichi csoportból valók.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy egy aránylag kis kapacitású, rövid ideig (20 éven át) működő műhellyel állunk szembe, amely véleményem szerint egy

²² SCHUNKE, Ilse: *Studien, i. m.* 4–5., Abb 2.

Bázelből Zürichbe települt könyvkötő tulajdonát képezte, aki a Schweizer-műhellyel szoros kapcsolatban állt, vagy esetleg annak megbízásából dolgozott részben önállóan. Talán a továbbiakban sikerül még tisztázó adatokat találni.

***

A fenti műhelyek nagyjából már körvonalazható működése természetesen még sok tisztázandó kérdést vet fel, több éves kutatást igényel. De van néhány adatunk más könyvkötőkről is. A 16. század utolsó harmadában tűnik fel Konrad Haller (*1550), fia Hans Felix (1572–16??) valamint unokája Hans Konrad (1604–1649), mindhárman könyvkötő és könyvkereskedőként jelennek meg a városi aktákban, mindhárman a Saffran-céh tagjai. Konrad Haller többször lép fel Hans Schweizerrel közösen panaszosként a zürichi városi tanácsnál, jogtalanul működő könyvkötők ellen.²³ A leginkább támadott személy Jakab Breitenstein volt, akitől eddig nem találtam kötést a zürichi Zentralbibliothek állományában. Egy családtörténeti adatokat tartalmazó kéziratban feljegyezték róla, hogy 1605-ben Zürich polgára volt, nyomdászként működött.²⁴ A Haller-műhely az eddigi adatok alapján valószínűleg a Schweizer-műhely örökébe lépett és a 17. század első harmadában is működött. (E műhely anyagából is sokat gyűjtöttem már, ennek feldolgozását tervezem a közeljövőben.) Előfordult az is, hogy valaki saját maga kötötte be könyvét vagy kéziratát. Ennek szép példája Johannes Stumpf, akinek levelezéséből kitűnik, hogy *Schweizer Chronik* című két vaskos kötetre terjedő kéziratának egyik kötetét ő maga kötötte be Matthias Hirschgärtner nevű protestáns lelkész (1490–1563) segítségével 1535-ben.²⁵ A céhtörténeti forráskiadványban említik még Hans Seibold könyvkötőt 1529-ben és Ott Gudlibeck könyvkötőt 1576-ban, amikor a zürichi tanácstól letelepedési engedélyt kérnek.²⁶ Könyvkötői működésükről egyelőre nincs adatom.

Leeman-van Elck említ még egy Jörg (Georg) Blawiler nevű könyvkötőt, forrásmegjelölés nélkül.²⁷ Valószínűleg azonos azzal a Georg Blawilerrel, akinek a Carolinum könyvtárosa, Ludwig Lavater 1581-ben két könyvet ad át bekötésre. A könyvek nagy valószínűséggel azonosíthatók, dísztelen és hanyagul megmunkált pergamenkötések.²⁸

11. ábra. Andreas Hofman görgetője (56%-os kicsinyítésben)

²³ SCHNYDER, Werner: *i. m.*, Nr. 561.

²⁴ ZBZ Ms. E 53, f. 462.

²⁵ A kézirat a zürichi Zentralbibliothekban van: Ms. A 1–2. A levél megtalálható: *Hans Ulrich Bächtold – Rainer Heinrich, Heinrich Bullinger–Briefwechsel*. 6.Bd. 35–ff.

²⁶ SCHNYDER, Werner: *i. m.*, Nr. 483 (Gudlibeck); Staatsarchiv Zürich, A 202.1 (Seibold)

²⁷ LEEMANN- VAN ELCK: *Druck, Verlag, i. m.* 6.

²⁸ ZBZ Ms. Car XII 5, 165.

Külön említést érdemel Andreas Hofman, Cappel ciszterci kolostorának szerzetese. Egy kézirat (ZBZ Ms 4) maradt fenn nevével jelzett görgetője (11. ábra), továbbá egy 1531 előtti nyomtatvány-gyűjteményen (ZBZ, Zwingli M.v.K.71) két másik, a szokásostól meglehetősen eltérő görgetője (páncélos vitézek viadala). A források szerint 1531-ben ő is a Kápolnai csata áldozatai között volt. Nevét tartalmazó görgetője azonban feltűnik Balthasar Mahler görgetőjével együtt egy 1538-ban nyomtatott könyv kötésén (ZBZ, V ZZ 10–12). Egyelőre megfejtetlen rejtély, hogyan került a görgető Zürichbe, Mahler tulajdonába. Mindenesetre ez is bizonyítja a kolostori könyvkötői hagyományok továbbélését és a könyvkötő szerszámok használatának összefonódását Zürichben.

JUDITH STEINMANN

Zürcher Einbände aus dem 16. Jahrhundert in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

In den Beständen der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest wurden unlängst sieben Zürcher Drucke aus dem 16. Jahrhundert mit Zürcher Einbänden nachgewiesen. Die Bücher sind mit großer Wahrscheinlichkeit durch Peregrinanten nach Ungarn – und durch Tausch oder Geschenk zum heutigen Standort gelangt. Mit Sicherheit haben ähnlicher Weise noch weitere Bücher Zürcher Provenienz mit einschlägigen Einbänden den Weg in die Bibliotheken der protestantischen Hochschulen, wie Pápa oder Debrecen gefunden. Diese Tatsache hat mich bewogen, neben der Beschreibung der sieben Bände auch einen kurzen Abriß der Zürcher Einbandgeschichte des 16. Jahrhunderts zu geben – soweit sie aufgrund der neueren Forschungsergebnisse bekannt ist.

Klösterliche Tradition und vor allem die aufblühende Basler Renaissance-Buchkunst haben Zürichs Buchbinderhandwerk im 16. Jahrhundert geprägt, Darstellungsart und Thematik der Rollen entsprechen dem im süddeutschen Raum üblichen Stil.

Die größte Werkstatt ist mit Sicherheit im Zusammenhang mit dem Froschauer-Verlag, Zürichs erste und berühmteste Druckerei im 16. Jahrhundert, entstanden (im Betrieb ca. 1519–68). Diese Werkstatt wird auch nach der beliebtesten hier verwendeten Rolle auch als „Jagdrolle-Werkstatt“ genannt. Hier sind drei der im Text beschriebenen Einbände entstanden. Drei weitere Einbände stammen aus der Buchbinderei von Jörg und Hans Schweizer (ca. 1565–96), einer ist in der Werkstatt von Gregor Mangold (ca. 1548–76) gefertigt worden.

Die genannten Buchbindereien – ebenso diejenige von Balthasar Mahler (ca. 1522–69) und die „A.L. Salvator“-Werkstatt (ca. 1566–86) – waren auf verschiedene Weise miteinander verbunden. Nicht selten wurden Rollen und Stempel gleichzeitig gegenseitig verwendet, oder man hat die gesamte Werkzeugkollektion der anderen Buchbinderei vermacht, z. B. nach dem Tode von Mangold tauchen seine Stempel in der Schweizer-Werkstatt auf. Dies gilt sogar für Hans Murer, den vorwiegend im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts tätigen Buchbinder (ca. 1470– ca. 1540). (Solche Zusammenarbeit der ortsansässigen Buchbindereien läßt sich auch in anderen Städten beobachten.)

Mit Hilfe der den behandelten Werkstätten beigegebenen Abbildungen sowie mit der angebenen Bibliographie wird es hoffentlich möglich sein, noch zahlreiche ähnliche Einbände in den ungarischen – und evtl. auch in den siebenbürgischen – Bibliotheken zu bestimmen.